

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

1 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ—15 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ

1927

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^Α ΕΚΔΟΤΑΙ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ", - ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ, 44
ΑΘΗΝΑΙ

του χύνει ὅ,τι τύχει, βέβαιος ὅτι θὰ βγεί καλλι-
τέχνημα. Τί βγαίνει ὁμως; Ἀκοῦστε:

Μὰ κι' ὁ ἄντρας δὲν εἶναι καλὸς χωρὶς γυναῖκα,
Χάνει

τὸν ἀντριισμό του! Γίνεται κακοῦργος! Καὶ δὲν
[κάνει

Ποτέ τὴν προσευχή του.

Καὶ δὲν πιστεύει τίποτε. Πορεύει καὶ τὸ κορ-
μί του

Καὶ τὴν ψυχὴ στὸν Σατανᾶ. Θάνατος ἢ ζωὴ
[του!..

(Ὁ Βίος τοῦ Βιολόγου ἢ ἡ Μπαλλάδα τῆς
Ἑμορφίας καὶ τῆς Σοφίας).

Ἐγὼ εἶμι ὁ φόρος! Καὶ μὲ προσωπίδα
Γεννήθηκα, ἐγεννήθηκα μὲ οὐρά,
Κ' ἔχω τὸν κόσμον ὅλο πατρίδα.
φυλὴ δὲν ἔχω καὶ γενιά,
κτλ. κτλ. («Ὁ Φόρος».)

Δὲν ἐπιχειρῶ ν' ἀναλύσω τὸ ἔργο τοῦ κ. Μο-
σχονά. Στὴν ποιητικὴ αὐτὴ θάλασσα χάνεται
κανεὶς, καὶ μόνον τοῦ μένει ἡ ἀπορία πῶς βρέ-
θηκε ἄνθρωπος νὰ γράφει τόσους στίχους.

Τὸ περίεργον ὁμως εἶναι ὅτι μὲς στὸν ὠκεανὸ
αὐτὸν τῆς πεζολογίας συναντᾶ κανεὶς, ἐδῶ καὶ
'κεῖ, στίχους ἀληθινὰ ωραίους:

Ἔ καταχαδεμένη μου κι' ὁ γλυκοαἱματὴ μου,
χιλιόκαλη, χιλιώμορφη, χιλιπονοψυχὴ μου.

Ἄλλὰ καὶ ποιήματα ὀλόκληρα ποῦ τὰ διαπνέει
ἕνα βαθὺ καὶ ἀληθινὸ αἶσθημα:

Ἀπ' τὸ κορμί σου μοῦδωκες κορμί,
Ἀπ' τὴν ψυχὴ σου μοῦδωκες ψυχὴ,
Καὶ τᾶσιμιξες καὶ τᾶζησες μὲ γάλα
Καὶ τᾶθρερες μὲ μάννα,
Καὶ τᾶκανες αἰώνια καὶ μεγάλα,
Μάννα καὶ πάλι μάννα.

Πάνω ἔστο στηθός σου ἡμουνα σταυρός,
Ἐστὰ γόνάτά σου ἡμουνα Θεός.
Γιὰ σένα ἐξοῦσα κ' ἦσαν ἡ χαρὰ μου,
Καὶ ἔστὰ ὄνειρα τὰ πλάνα
Ἦσαν βασιλίσσά μου καὶ κυρά μου,
Μάννα καὶ πάλι μάννα.

Τὸ ἴματι σου ἦταν ἴπνο μου ἀνοιχτό,
Ἡ ἀγκάλη σου ἐκκλησιά μου καὶ ἱερό,
Τὰ γόνάτά σου ἅγια τράπεζά μου
Καὶ ἡ φρονὴ καμπάνα,
Γάχειλί σου ἦταν ἅγια κοινωνία μου,
Μάννα καὶ πάλι μάννα.

Κ' ἐγὼ, ποῦ ὅλα σ'τὰ ἐπῆρα, ἔστο νεκρὸ
Κορμί ζωὴ νὰ δώσω δὲν ἴμπορῶ,
Ἀπ' ὅ,τι ἐπῆρα τίποτα δὲν δίνω
—Γάλα, ψυχὴ καὶ μάννα—
Ἐστὸν θάνατο, ποῦ σοῦ ἄφησα, σ' ἀφήνω
Μάννα καὶ πάλι μάννα.

«Μάννα καὶ πάλι Μάννα».

Ἄλλὰ τὸ ὑπερτροφικὸ, τὸ «τραπεζοῦδες» αὐτὸ
βιβλίον, παρουσιάζει καὶ ἄλλες ἐκπληξέες. Ἔχει
ἕναν πρόλογο γιὰ τὴν μητέρα καὶ γιὰ τὸν θά-
νατο, γιὰ τὸ Θεὸ καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, Ρητορι-
κὸν βέβαια, ποῦ κάνει ὁμως ἐντύπωση γιὰ τὸν

θερμὸ στοχαστικὸ λυρικὸν οἶστρο, μὲ τὸν ὅποιον
εἶναι γραμμένος:

«Ἀρχίζοντας ἀπ' τὸ Θεό, θέλεις δὲν θέλεις θὰ
τελειώσης στὸν ἄνθρωπο. Μιλώντας γιὰ τὸν ἄν-
θρωπο, θέλεις δὲν θέλεις θὰ φτάσης στὸν Θεό.
Εἶν' ἕνας κύκλος, φαῦλος πολλὰς φορὲς, ὅταν
λείπει ἡ πίστη, φωτεινὸς τὲς περισσώτερες, σὰν
φωτοστέφανος, ὅταν λείπ' ἡ ἀπιστία. Γι' αὐτό,
σ' ὅλα μου τὰ τραγούδια, ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ
τὸ ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τοῦ Θεοῦ, ποῦ ὅσο
καὶ ἂν εἶναι ὑπερτέλειος, δὲν μπορείς νὰ πῆς, ἂν
σκέβες» ἐλεῦθερακι ὄχι ταρτουφικά, πῶς δὲν
συμπληρώνονται ἀπ' τὸν ἄνθρωπο. Ἀπ' τὸν ἄνθρω-
πο μ' ὅλα του τὰ ἐλαττώματα, μ' ὅλες τὲς σκιᾶς
του. Ἀπ' τὸν ἄνθρωπο ποῦ κάνει τὴ σκοτεινὴ καὶ
κρηματισμένη κοινωνία, ποῦ στάζει αἷμα καὶ
χολή».

Παράξενος, τραχὺς, σκοτεινὸς μυστικισμὸς,
συγχρόνως ὁμως καὶ μιὰ καθολικὴ ἀντιμετώπιση
τοῦ προβλήματος τοῦ Θεοῦ, τῆς ζωῆς, τοῦ θανά-
του, ποῦ δείχνει ὅτι ὁ ἀδέξιος, ὁ ἀπαρανοήτος
καὶ πεζολόγος αὐτὸς στιχουργὸς ἔχει βαθεῖες,
πραγματικὲς μεταφυσικὲς ἀνησυχίες. Ἄλλὰ ὁ
πρόλογος αὐτὸς δείχνει καὶ κατὰ ἄλλο ἕναν ἄν-
θρωπο μὲ δική του προσωπικότητα, μὲ δικό του
τόνο, μὲ δική του σκέψη. Ὁμολογῶ ὅτι, σὲ σύγ-
χρονα ἑλληνικὰ τουλάχιστον ἔργα, δὲν μοῦ τυ-
χαίνει πολὺ συχνὰ νὰ διαβάσω δέξω ὡσάν αὐ-
τὴν: «Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ προσωποποίηση κι'
ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Θεοῦ στὴ γῆ τοῦ πόνου. Ὅποιος
πιστεύει κι' ἀγαπᾷ τὸν ἄνθρωπο, πιστεύει κι' ἀ-
γαπᾷ τὸν Θεό».

Π.

Ν. Καζαντζάκης: *Salvatores Dei* (Ἄσκη-
τικὴ).

Στὴν πρώτη λογοτεχνικὴ του περίοδο, ἐκείνη
ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ντεμποντάρισμά του, κατὰ
τὸ 1907 ἢ 1908, ὑποθέτω, καὶ φθάνει ὡς τὴν
ἐποχὴ ποῦ δημοσίεψε τὸν «Ὀδυσσεά», ὁ κ. Κα-
ζαντζάκης, στενὰ λογοτεχνικὰ κρινόμενος, δὲν
εἶχε παρουσιάσει παρὰ ἕνα μόνον ἀξιόλογο ἔργο,
τὸν «Πρωτομάστορα». Ὅ,τι ἄλλο εἶχε δημοσιέ-
ψει, καὶ τὸ μυθιστόρημα τοῦ «Νουμά» καὶ κά-
ποια συννέτα του στὰ «Γράμματα», ἂν δὲν γε-
λιέμαι, καὶ οἱ λιγοστὲς του μελέτες, ἔδειχναν ἕναν
λογοτέχνη σοφὸ, μπασιμένον σὲ ὅλη τὴ σύγ-
χρονη πνευματικὴ κίνηση, ὄχι ὁμως καὶ προικι-
σμένον μὲ πλούσια καλλιτεχνικὴ φλέβα. Δὲν ξέρω
ἂν ἦταν δική μου μόνον ἡ γνώμη αὐτὴ ἢ ἂν τὴν
εἶχαν καὶ ἄλλοι, πάντως ὁμως ὅταν ἐδῶ καὶ τρία
ἢ τέσσερα χρόνια δημοσίεψε τὸν «Ὀδυσσεά»,
ἢ τραγωδία αὐτὴ ἔκανε ἐντύπωση, καὶ τόσο μεγα-
λύτερη ὅσο ὅ,τι καθαρὰ καλλιτεχνικὰ εἶχε πραγ-
ματοποιήσει ἐκεῖ μέσα ὁ Καζαντζάκης, ξεπερ-
νοῦσε τίς ὡς τότε γνωστὲς καλλιτεχνικὲς του
δυνατότητες. Μολονότι ἔμενε προσκολλημένος
στὸν ἀρχαῖο μῦθο καὶ δὲν τὸν ἐπλούτιζε μὲ νέα
στοιχεῖα, μολονότι ὁ ἥρωας του δὲν εἶχε τίποτε
ομοειδὸν ἀπὸ τὸν σύγχρονον ἄνθρωπο, ὡς τόσο ἡ
σύνθεση, ἡ πνοή, ἡ κίνηση καὶ ἡ ἀνεση, οἱ τόποι
ἀκόμη τοῦ ἔργου ἐκείνου ἔδειχναν ἕναν καλλι-
τέχνη ποῦ καὶ ἡ ψυχικὴ του πείρα εἶχε σημα-

τιζά πλουτισθεί και ή τέχνη του ώρμιάσει. "Ο,τι μετά τόν «Όδυσσέ:» παρουσιάσε ό Καζαντζάκης, και ιδίως τά περυσινά άρθρα του στις έφημερίδες (μερικά από τά όποια είναι θεματικά) και τό «Salvatores» έκραταίωσαν μέσα μου την έντύπωση αυτή. Σε ό,τι και αν διάβαζε του Καζαντζάκη, δέν έβλεπα μόνον έναν λογοτέχνη που γινότανε ολοένα περισσότερο κύριος της τέχνης του, αλλά και έναν άνθρωπο με νου που άγρυπνα θεωρεί τά γύρω του, ιδέες, γεγονότα, προβλήματα, και με καρδιά που χτυπά και ματώνει, που συμπάσχει και αγωνιά με όλη την σύγχρονη πάσχουσα ανθρωπότητα. Στόν Καζαντζάκη εβρισκα άκριβώς, όχι ψεύτικη ρητορική, αλλά γνήσια, πραγματική, ό,τι τόσο και ό ίδιος εξαιρεί στην «άσκησή» του: την άγωνία. Στο κέντρο της ζωής του, τών σκέψεών του, όλης του της πνευματικής ενεργείας, ένα πρόβλημα αισθανόμενου ότι ύψωνότανε, κυρίαρχο, έπιτακτικό: τό πρόβλημα της ζωής. Αυτό έδινε τόνο, αυτό χρωματίζε όλη τή σκέψη του, και τό πρόβλημα αυτό βρισκόμασ' όλες τις μορφές και τις αποχρώσεις του, και στό τελευταίο του έργο.

* *

Τό «Salvatores Dei» είναι ένα μακρόπνοο φιλοσοφικό ποίημα, γραμμένο σε τόνο κηρύγματος, ώσαν τον Ζαρατούστρα του Νίτσε, και όπου τίγονται (και λδονται κατά κάποιον τρόπο) τά μεγαλύτερα ανθρώπινα προβλήματα, ήθικά και μεταφυσικά. Ο ίδιος ό Καζαντζάκης τ' ονομάζει «πρώτη λυρική απόπειρα, πρώτη κραυγή του μετακομμουνιστικού «Πιστεύω», και ό χαρακτηρισμός αυτός έχει σημασία όχι βέβαια γιατί δείχνει τις κάπως υπερβολικές φιλοδοξίες του συγγραφέα (δέν είναι πολύ εύκολο να δημιουργήσει κανείς νέες πλάκες αξιών) αλλά γιατί μας δίνει εύθύς, με συντομία και ακρίβεια τόν χαρακτήρα του έργου. Και ό χαρακτηρισμός του έργου είναι, δέν λέγω ιδεαλιστικός, άλλ αντιματεριαλιστικός, αντικομμουνιστικός δηλαδή ή μετακομμουνιστικός (δέν είναι όση φαίνεται ή διαφορά) όπως λέγει ό κ. Καζαντζάκης. "Οπως την σημερινή κοινωνία, έτσι και την κομμουνιστική, την βλέπει ό Καζαντζάκης βουτηγμένη στον ύλισμό και προσπαθεί να την σώση. Να την σώση πώς; μ' ένα κάπως πολύ μεταφυσικό (και άρκετά γνωστό) πρόσταγμα: με τόν αδιάκοπο άγώνα για την λύτρωση της θεότητας που υπάρχει μες σ' όλα τά όντα, με τόν άγώνα μ' άλλα λόγια (καθώς θα έλεγε ένας ιδεαλιστής δηλαδή) του πνεύματος επί της ύλης.

Δύο παρατηρήσεις, πριν προχωρήσωμε. Η πρώτη: ό κ. Καζαντζάκης, δέχεται ως δεδομένον ότι από την επικράτηση του κομμουνισμού, δέν είναι δυνατό να δημιουργηθούν νέες ήθικές αξίες, πρωτόφαντες, άπροσδόκητες, γιατί ό κομμουνιστικός άνθρωπος θα είναι πέρα ως πέρα βουτηγμένος στην ύλη, θα έχει συνεπώς σκοτώσει μέσα του τόν «θεό» (δηλαδή—έπιμένω—τόν άγώνα για την έλευθερία, τό πνεύμα, εκτ'ς αν παίζουμε με τις λέξεις). Και ή δεύτερη: περιορίζοντας ό κ. Καζαντζάκης στό μεταφυσικό επίπε-

δο, δλόκληρο τό πρόβλημα του σημερινού ανθρώπου, άδιαφορεί, δέν θέλει να συμμετάσχει, δέν θέλει να βοηθήσει την σημερινή ανθρωπότητα, την τρισάθλια, την ταλαιπωρημένη, στον άγώνα της για την επικράτηση μιας ανθρωπινότερης ήθικής, στην δημιουργία μιας πιο χαρούμενης, λιγώτερο σκληρής, πιο δίκης ζωής.

Άλλ' ως προχωρήσωμε. Ο κ. Καζαντζάκης επιδρασημένος απ' τόν Νίτσε, τόν Μπέρξον, τόν Σεστόφ, τόν Ούναμουντο και τόν Σπινόζα,—ή κύρια ιδέα του είναι σαινοζική,—προσπαθεί την μεταφυσική διέξοδο τών ιδεαλιστών (και του Πασκάλ συνεπώς) να την αντικαταστήσει με μια πίστη βιταλιστική (αν μπορώ να πω) περιοριζόμενη δηλαδή στη ζωή, πίστη καμωμένη από την τραγική προσδοχή του Νίτσε, τόν νεοϊδανισμό του Μπέρξον, τόν πανθεισμό του Σπινόζα και την «άγωνία» του Ούναμουντο και του Σεστόφ. Κατά βάθος δηλαδή δέν πρόκειται παρά για μια σχεδόν εκλεκτική ιδέα. «Θέλω, φωνάζει, να βρω μια δικαιολογία για να ζήσω και να βαστάξω τό φοβερό καθημερινό θέαμα της άρρώστιας, της άσκήμιας, της άδικίας και του θανάτου». Κραυγή σπαραχτική που την βγάξει ό άνθρωπος άφότου ύπάρχει και που θα την βγάξει αιώνια, (αυτή είναι ή «άγωνία» του, κατά τόν Ούναμουντο) στην όποια όμως δέν μπορεί να δώσει καμιά άπόκριση ό άθεος. Για τόν άθεο μια μόνο λύση ύπάρχει: ή λύση του Νίτσε, ή τραγική προσδοχή της ζωής. Μια τέτοια αντίληψη εκφράζει ό Καζαντζάκης, γράφοντας: «Χρέος σου ήσυχια, άπελπισμένα, (άπελπισμένα γιατί: «Όλα τούτα τά κορμιά που θεωρείς, θα σαπίσουνε. Σωτηρία δέν ύπάρχει») με γενναιότητα να βάζης πλώρη κατά την άβυσσο. Και να λές: Τίποτα δέν ύπάρχει. Μήτε ζωή, μήτε θάνατος. Θωρώ την ύλη και τό νου σά δύο άνύπαρχα ερωτικά φαινίσματα να κυνηγιούνται, να σμίγουνε, να εξαφανίζονται και λέω: Αυτό θέλω!» Καμιά έλπίδα λοιπόν για άλλη ζωή, καμιά έλπίδα για κύρωση τών ήθικών πράξεών μας, γι' ανταμοιβή μας. Ηθική δέν ύπάρχει παρά μόνον ή ήθική του άγώνα που επειδή άκριβώς δέν προσμένει ανταμοιβή, είναι και ευγενικώτερος.

Η «gratuité» αυτή είναι απ' τις πιο άγαπημένες ιδέες του κ. Καζαντζάκη (την εξέφρασε και άλλου, σ' ένα πεζογράφημά του δημοσιευμένο σε κάποιο περιοδικό της Κρήτης). «Πολεμούμε, λέγει, γιατί έτσι μας άρέσει, τραγουδούμε κι ως μήν ύπάρχη αυτή να μας άκούση». «Όλη ή αξία της μάχης είναι στον άγώνα, και όχι στη νίκη, όπως και όλη ή αξία της έλευθερίας, είναι όχι στην έλευθερία, αλλά στον άγώνα για την έλευθερία» («ή ουσία του θεού»). «Που πάμε; θα νικήσωμε ποτέ; Πρ'ς τί ύλη έτούτη ή μάχη; Μη ρωτάς! Πολέμα!» «Ο άγώνας είναι πάντα άβέβαιος, γι' αυτό και πάντα επικίνδυνος. «Όλοι είμαστε ένας στρατός και μαχόμαστε. Μα δέν ξέρουμε με βεβαιότητα αν θα νικήσωμε, δέν ξέρουμε με βεβαιότητα, αν θα νικηθούμε. Και άλλου: «Μοι άρέσει ό κίντυνος. Μπορεί να χαθούμε, μπορεί να σωθούμε. Μη ρωτάς! Άπίθωνε κάθε στιγμή στα χέρια του κιντύνου τόν κόσμο όλο!» «Ο άνθρωπος που άγωνίζεται δέν μπορεί να είναι ποτέ ήσυχος

Εἶναι πάντα ἀνήσυχος, ἀπροσάρμοστος». «Ὅταν μιὰ συνήθεια καταντήση βολική, νὰ τὴ συντρίβῃς. Ἡ μεγαλύτερη ἀμαρτία εἶναι ἡ ἐξαριστηση» (ἡ διαρκὴς καλοπέραση θὰ θέλει μᾶλλον νὰ πεῖ ὁ κ. Καζαντζάκης, γιατί ἐξαριστηση ὑπάρχει καὶ στὸν ἀγῶνα, καὶ μάλιστα γιὰ ἕναν ἀσκητικὸ ἄνθρωπο). «Πρέπει νὰ συντηροῦμε τὴν καρδιά μας θερμῆ, γενναία, ἀνησυχῆ. Νὰ νοιώθουμε μὲς στὴν καρδιά μας ὅλες τὶς ταραχὲς καὶ τὶς ἀντινομίες, τὶς χαρὲς καὶ τὶς πίκρες τῆς ζωῆς τούτης». Ν' ἀγωνιζόμαστε ὅμως νὰ τὶς ὑποτάξουμε σ' ἕνα ρυθμὸ ἀνώτερο, οὐληρότερο: Στὸ ρυθμὸ τοῦ Σύμπαντος ποῦ ἀνηφορίζει». Γι' αὐτὸ τὸ ἀνηφορισμὸ, γι' αὐτὴ «τὴν ὁρμὴ πρὸς τ' ἀπάνου» δουλεύει ὅποιος θυσιάζεται γιὰ τὸ γιό του: «Ὅλα τὰ σώματα ἀναπνέει, θρέφονται, ταμιεύονται δυνάμεις καὶ σὲ μιὰ στιγμή ἐρωτικὴ συντρίβονται γιὰ ν' ἀφήσουν στὸ γιό τὴν ψυχὴ τῶς. Ποιά ψυχὴ; Τὴν ὁρμὴ πρὸς τ' ἀπάνου». Ὁ πατέρας φωνάζει: Ἐγὼ δὲν εἶμαι τίποτα. Ἐγὼ εἶμαι ὁ πύθηκος, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος. Ἐγὼ εἶμαι ὁ ἄνθρωπος, αὐτὸς ὁ γιὸς τοῦ ἀνθρώπου!»

* *

Ἡ ὑπέριστα λοιπὸν ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς εἶναι στὸν ἀγῶνα. Ἀγῶνα περιορισμένον ἀπὸ τὴν πράξη ποῦ «μέσα στὶς ἀρίφνητες περιπλοκὲς τοῦ νοῦ, αὐτὴ βρῖσκει τὸ συντομώτερο δρόμο» καὶ ἀπ' τὸ λογικὸ (καὶ ἐδῶ ὁ μπερξονιστὴς Καζαντζάκης γίνεται ἀριστοτελικός, Ἑλληνας), ποῦ βάζει τάξη «στὴ ρεοῦμενη ἀναρχία τοῦ κόσμου». Ἀγωνιζόμαστε γιατί «ὁ Θεὸς μέσα στὴν περιοχὴ τῆς ἐφήμερης σάρκας μας, κιντυνεύει ὅλους. Δὲν μπορεῖ νὰ σωθεῖ, ἂν ἐμεῖς μὲ τὸν ἀγῶνα μας δὲν τὸν σώσουμε. Δὲν μποροῦμε νὰ σωθοῦμε ἂν αὐτὸς δὲ σωθεῖ». «Ὅχι ὁ Θεὸς θὰ μᾶς σώσει» ἐμεῖς θὰ σώσουμε τὸ Θεό, πολεμώντας, δημιουργώντας, μετουσιώνοντας τὴν ὕλη σὲ πνεῦμα». Ὁ Θεὸς—καὶ ἐδῶ ἀναφαίνεται ὁ πανθεισμός τοῦ Καζαντζάκη—ὑπάρχει παντοῦ, «μέσα στὴν ὕλη καὶ μέσα στὴν ψυχὴ μας» (τὸν δυϊσμὸν αὐτὸν τὸν κάνει κι ἄλλοῦ ὁ Καζαντζάκης, αὐτὸς διέπει ὅλο του τὸ ἔργο, καὶ ὅμως δὲ θέλει νὰ φαίνεται, στὴ σφαῖρα τῆς ἠθικῆς τοῦλάχιστο, ἰδεαλιστῆς). Ἡ ζωὴ μας εἶναι ὄργανο τοῦ Θεοῦ ποῦ πολεμᾷ γιὰ λευτεριά». Στὸ ἀπέραντον ἐν ποῦ λέγεται σύμπαν, ὅλα τὰ πλάσματα εἶναι «κιντυνεύουσα» οὐσία, γιατί μὲς σ' ὅλα ἀγωνίζεται ὁ Θεός. Ἀπ' τὸ τυφλὸ σκουλῆκι ὡς τὴν ἀπέραντη παλαιστρα τοῦ Γαλαξία, ἕνας μονάχα ἀγωνίζεται καὶ κιντυνεύει, ὁ ἑαυτός μας. Καὶ στὸ μικρὸ, τὸ χωματένιο στῆθος μας, ἕνας ἀγωνίζεται καὶ κιντυνεύει—ὁ ἑαυτός μας». Ἡ ταῦτισή μας αὐτὴ μὲ τὸ σύμπαν δὲν ἔχει μόνον μεταφυσικὴ ἀλλὰ καὶ ἠθικὴ σημασία: ἀπ' αὐτὴν γεννιοῦνται οἱ «δύο ἀνώτατες ἀρετὲς τῆς ἠθικῆς μας: ἡ εὐθύνη καὶ ἡ θυσία», καὶ κατὰ ἄλλο ὅμως ἀκόμη: ἡ βαθύτερη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀλληλεγγύη. «Μιὰ ψυχὴ στὴν ἄκρα τοῦ κόσμου ποῦ ξεπέφτει, σέρνει στὸν ξεπεσμὸ καὶ τὴν ψυχὴ μας». Ἄν χαθεῖ, ἐμεῖς ἔχομε τὴν εὐθύνη. «Ἄν χαθεῖ, ἐμεῖς χανόμαστε». Ὅταν τὸ νοιώσουμε αὐτό, ὅταν νοιώσουμε ὅτι «ἡ σωτηρία τοῦ ὅλου εἶναι καὶ δική μας σωτηρία», τότε καὶ «ἡ ἀλληλεγγύη μὲ τοὺς ἀνθρώπους δὲν εἶναι

π-ἀ αἰσθηματικὴ ἰδεολογία, μήτε μυστηριώδεια ἐντολή—εἶναι ἀνάγκη». Ἀνάγκη γιατί μόνον χάρις στὴ βαθύτατη αὐτὴν ἀλληλεγγύη θὰ μπορέσει τὸ σύμπαν νὰ σωθεῖ: «Ἄν ἔντονα ὅλοι πεθυμήσουμε, ἂν ὀργανώσουμε ὅλες τὶς ὄρατες καὶ ἀόρατες δυνάμεις τῆς γῆς καὶ τὶς ριζοῦμε πρὸς τ' ἀπάνου, ἂν πάντα ἀγρυπνοί, ὅλοι μαζί παραστάτες, πολεμοῦμε—τὸ Σύμπαντο μπορεῖ νὰ σωθῆ».

Καὶ τὸ ἔργο τοῦ κ. Καζαντζάκη τελειώνει, συνοψίζεται μᾶλλον, στὸ «πιστεῖω» αὐτό:

Πιστεῖω σ' ἕνα Θεὸ, Ἀκρίτα Διγενῆ, στρατευόμενο, πάσχοντα, μεγαλοδύναμο, ὄχι παντοδύναμο, πολεμιστὴ στὰ σύνορα, στρατηγὸ, αὐτοκράτορα σὲ ὅλες τὶς φωτεινὲς δυνάμεις, τὶς ὄρατες καὶ τὶς ἀόρατες.

Πιστεῖω σ' ἀρίφνητα προσωπεῖα, ποῦ πληρεὸς Θεὸς στοὺς αἰῶνες κι ἀφουκράζομαι μὲ δέος τὴν ἀκ-τάλυτη ἐνότητά.

Πιστεῖω στὸν ἀγρυπνο ἀγῶνα τοῦ, ποῦ δαμάζει καὶ καρπίζει τὴν ὕλη—τὴ ζωοδόχο πηγὴ φυτῶν, ζώων κι ἀνθρώπων.

Πιστεῖω στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, τὸ χωματένιο ἄλῳν, ὅπου μέρα καὶ νύχτα παλαίβει ὁ Ἀκρίτας μὲ τὸ θάνατο.

Βοήθεια! κράζεις, Κύριε κι ἀκούω.

Μακάριοι ὅσοι ἀκούει, γιατί αὐτοὶ θὰ σωθοῦν πολεμώντας.

Μακάριοι ὅσοι σώζονται, γιατί αὐτοὶ λευτεροῦν τὸ Θεό, δημιουργώντας.

Μακάριοι ὅσοι βαστοῦν ἀπάνου στοὺς ὄμους τους τὴν Ἐπέριστα Εὐθύνη».

* *

Καὶ μόνον τὰ προβλήματα, τὰ ὕψιστα τοῦ ἀνθρώπου ποῦ ἐγγίζονται στὸ «Salvatores Dei» καὶ μόνον ὁ τόπος του, θὰ ἦσαν ἀρκετὰ γιὰ νὰ πάρει τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ κ. Καζαντζάκη ἐντελὸς ξεχωριστὴ θέση στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ λογοτεχνία. Ἀλλὰ ἔχει καὶ ἄλλα χαρίσματα. Ὁ οἰστρός μὲ τὸν ὁποῖον εἶναι γραμμένο, ἡ ἀδιάπτωτη ἰδεολογικὴ καὶ λερικὴ ἔξαρση ποῦ τὸ διαπνέει, ἡ ὄλη του ὕψη καὶ σύνθεση, ἡ τόσο πυκνὴ καὶ πρωτότυπη, ἡ πλαστικὴ του σαφήνεια, καὶ ἡ μουσικὴ συγχρόνως ἀτμόσφαιρα στὴν ὁποῖαν εἶναι βυθισμένο, τὸ κάμνουν ἔργο ἀληθινὰ ἐξαιρετικὸ. Ἡ θερμὴ καὶ ἡ εἰλικρίνεια τοῦ τόνου του ἐπιβάλλονται καὶ σ' ὅσους ἀκόμη δὲν παραδέχονται ἐντελῶς τὸ ἰδεολογικὸ του περιεχόμενο. Πρέπει τέλος νὰ πῶ ὅτι καὶ οἱ ἀπηχῆσεις τῶν ἐπιδράσεων ποῦ συναντᾷ κανεὶς στὸ «Salvatores Dei» ἀνἰδεολογικῶς δίνουν κάποιαν ἑτερογένεια, ἕναν «ἐκλεκτικὸ» ἴσως τόνο στὸ ἔργο, ὅμως δὲν μένουν ξόπετες, ἐπιδερμικὲς, ἀλλὰ χωνεύονται ὅλες μὲς στὸ χωνευτήρι ἐνὸς ζωντανοῦ πνεύματος καὶ μιᾶς θερμῆς καρδιάς, ποῦ κατορθώνουν νὰ δώσουν ἐνότητα καὶ ὁμοιογένεια καὶ σὲ στοιχεῖα συγγενικά μὲν ἀλλ' ὄχι πάντοτε καὶ ὁμοιογενῆ. Ὅταν μιὰ καρδιά ποῦ πάσχει λέγει μὲ τόση δύναμη καὶ ἀλήθεια τὸν πόνον τῆς, καὶ μὲ τόση ἀγάπη μᾶς δείχνει ἕναν τρόπο γιὰ νὰ σωθοῦμε, καλλίτερα τὴν ἀκούμε μὲ τὴν ψυχὴ μας παρά μὲ τὸν νοῦ. Γιατί μιὰ κίνηση τῆς ψυχῆς μας, καθὼς ἔλεγε ὁ Μπαρρές, μᾶς ὀδηγεῖ πολὺ μακρότερα παρ' ὅτι ὅλες μαζί οἱ φιλοσοφίες.

Π